

КОМУНІКАТИВНА ІНВЕКТИВА: НАМІР ЧИ НЕПОРОЗУМІННЯ (до проблеми інтенціональності та інтерсуб'єктивності)

В статье анализируются вопросы коммуникативной инвективы с точки зрения намерения или недоразумения. Коммуникативная инвектива рассматриваются в связи с теорией речевых актов, а также с феноменологическими понятиями интенциональности и интерсубъективности.

***Ключевые слова:** инвектива, коммуникация, намерение, интенциональность, интерсубъективность, иллокутивный акт.*

Some questions of communicative invective from standpoint of intention or misunderstanding are analyzed in this article. Communicative invective are researched into its connection with speech acts theory and phenomenological concepts of intentionality and intersubjectivity.

***Keyword:** invective, communication, intention, intentionality, intersubjectivity, illocutionary act.*

Стаття має на меті дослідження проблеми дискурсивних практик, пов'язаних з комунікативною інвективою. Насамперед увага звертається на проблему адекватного розуміння та релевантності мовленнєвого акту, що залежить від реалізації певних комунікативних моделей.

Завдання полягають у визначенні ситуативних комунікативних моделей щодо інтенціональності та інтерсуб'єктивності в інтерпретації комунікативної інвективи як усвідомленого наміру чи як комунікативного непорозуміння.

Інвективу у вузькому сенсі слова можна визначити як спосіб існування словесної агресії, що сприймається в даній соціальній (під) групі як різкий або як табу. У дещо іншому ракурсі інвективою можна назвати вербальне (словесне) порушення етичного табу, здійснене некодифікованими (забороненими) засобами. Інші

назви інвективи у вузькому сенсі: ненормативна, некодифікуюча, табуйована, непристойна, нецензурна лексика. Сила емоційної зарядженості тієї або іншої ситуації прямо пропорційна значущості цієї ситуації для учасників емоційного спілкування. Тому природно, що ефект інвективи зростає із зростанням її образливості. Ця образливість може бути досягнута різноманітними способами, і один з найпоширеніших — додавання інвективі непристойного характеру [1: 194].

Щодо інвективи як образи, то В. Г. Кусов застосовує поняття “комунікативна перверзія”, що спрямована певним чином виразити ступінь втрати особою власної соціальної привабливості залежно від комунікативної прозорості конфліктного висловлювання (чи комунікативної ситуації загалом). Під комунікативною прозорістю мовленнєвого портрету йдеться про “висновок із прагматичного змісту тексту, який виражає мовленнєвий намір автора висловлювання створити сприйняття образу особи на підставі системи вербальних суб’єктивних оцінок” [2: 191–192].

Зокрема у політичному дискурсі інвектива тлумачиться як :

- виявлення протистояння;
- виявлення здатності мовця оцінити і передбачити наявну політичну ситуацію;
- викриття супротивника;
- обвинувачення супротивника [3].

Інвективою також називають культурний феномен соціальної дискредитації суб’єкта за допомогою адресованого йому тексту, а також усталений мовний зворот, що сприймається в певній культурній традиції як образливий для свого адресата. Механізмом інвективи, як правило, виступає моделювання ситуації порушення культурних вимог з боку адресата інвективи, виходу його індивідуального вчинку за межі окресленої конкретною національною культурою поведінкової норми незалежно від ступеня реальності і загалом реалістичності звинувачення [4: 421–422; Див.також: 5: 198; 6]. Інвектива розглядається як один із механізмів заміщення реального насилля вербальною моделлю агресії [7: 423].

Таким чином, інвектива є варіантом комунікативної ситуації, тобто ситуації, за якої відправник має “щось” (повідомлення), що він хоче (намір) передати отримувачу [8: 93]. Кожен раз, коли ми хочемо “щось” виразити, ми повинні вибирати між кількома альтернативно можливими способами, якими це щось повинно бути виражене. Ана-

логічна проблема постає і перед отримувачем (повідомлення С. М.). Він ...декодує (видобуває, розуміє) зміст чи значення, яке було передано... [9]

З когнітивного погляду дискурс також можна розглядати як реалізацію певних суб'єктивних ситуативних моделей комунікації. Суб'єктивні ситуативні моделі комунікації (за Т. ван Дейком) не лише відображають знання про конкретні події, але також переконання й думки (оцінні судження) [10: 164]. Вони складають референційний базис для інтерпретації дискурсу, а не фрагментів реального світу чи ситуацій, і являють собою інтегровані структури попереднього досвіду людей [11]. Таким чином, щодо інвективи, можна говорити про суб'єктивні ситуативні моделі комунікації як мінімум двох акторів: адресанта і адресата, які залежать від їхнього соціокомунікативного досвіду і навіть мають габітуальний характер.

Комунікативну інвективу можна також розглядати з точки зору теорії мовленнєвих актів. У зв'язку зі своєю соціокомунікативною значущістю мовленнєвій інвективі як різновиду мовленнєвого акту притаманна певна ілокутивна сила, що має свої особливості.

Як зазначає П. Ф. Стросон, існує багато випадків, коли здійснення ілокутивного акту не підлягає якійсь прийнятій конвенції (окрім тих мовних конвенцій, які допомагають виявити значення вислову). Інакше кажучи, видається за очевидне, що існує багато випадків, коли ілокутивна сила вислову, хоча і не вичерпується його значенням, проте не обумовлена жодними конвенціями, окрім тих, які допомагають приписати вислову його значення. Поза сумнівом, можуть існувати такі випадки, коли слова: “Там дуже тонкий лід”, звернені до ковзаняра, виражають застереження (тобто мають ілокутивну силу застереження), хоча немає жодної конвенції, яка б піддавалась формулюванню (відмінної від тих, які стосуються природи даного локутивного акту) конвенції, згідно з якою нібито здійснено ілокутивний акт мовця [12: 134–135]. Повертаючись до термінології Т. ван Дейка, можна говорити про суб'єктивні комунікативні ситуації, коли для релевантності висловлення необхідно певне порозуміння щодо спрямованості мовленнєвого акту.

Ілокутивні акти за Серлем мають відмінності у виражених психологічних станах. “Загалом, здійснюючи будь-який ілокутивний акт з певним пропозиціональним змістом, мовець виражає певне своє ставлення, стан тощо, яке стосується цього пропозиціонального змісту” [13: 174].

Один і той самий вербальний акт може виступати, наприклад, як прохання або як порада. Дещо перефразуючи приклад Дж. Серля, зазначимо, що проста констатація непорядку у кімнаті, спрямована від генерала до рядового, може бути тим аргументом, що буде сприйнятий як наказ приборатися. При зворотній же спрямованості, від рядового до генерала, висловлення радше буде сприйняте як порада чи побажання. А за певних умов подібне висловлювання може сприйнятися як докір, від чого уже недалеко до образу. Згадаймо хоча б комунікативні ситуації в межах подружжя, коли за нейтральним зауваженням вбачається претензія чи образа.

Частина мовленневих актів потребує для свого здійснення певних позамовних інституцій, інакше — певного соціального статусу мовця і слухачів в межах цієї інституції. Адже недостатнім буде, коли абихто стосовно когось скаже “*звинувачую*” чи “*виправдовую*”, “*зобов’язую*”, “*забороняю*”, “*дозволю*”, “*докоряю*” тощо. Подібні вирази будуть мати ілюкитивну і аргументативну силу лише за умови, якщо мовець посідає певний статус в межах певної інституції позамовного порядку (наприклад, є суддею чи присяжним чи іншим засновником певних деонтичних ситуацій). Тобто тут позамовні і позалогічні наперед-визначені установлення (передусім, соціально-правові інституції) впливають на статус учасників комунікативної ситуації.

Ілюкитивний мовленневий акт з погляду його інвективного наповнення, за Дж. Остіном, можна віднести до *бехібітиви* — вираження ставлення, реакції на дії інших [14: 119–128], чи за Дж. Серлем, до *експресивів*, ілюкитивна мета яких — виразити психологічний стан, що задається умовами щирості стосовно стану речей, визначеного в межах пропозиціонального змісту [15: 183]. (Зазначимо, що Серлеві експресиви не обов’язково збігаються з експресивними мовними виразами, а опираються саме на пропозиціональний (чи ситуативний) зміст).

Ставлення чи реакція на дії інших передбачає певну спрямованість мовленневого акту (його інтенціональність). (Детальніше про інтенціональність мовленневих актів див. [16: 100–105]). Інакше кажучи, за будь яким ілюкитивним виразом стоїть певний намір адресанта. І розпізнавання наміру є задачею адресата. Особливо це стосується інвективи, позаяк вона, як зазначалося, виражає безпосереднє ставлення до адресата чи його вчинків. Тобто адресант може заздалегідь мати на меті, щоб той, кому спрямований даний мовленневий акт, відчув образу.

Проте таке пряме співвідношення виразу і наміру є всього лише одним з незлічнної безлічі можливостей: це той окремий випадок, коли інтерпретація виразу автором спирається на інтерпретацію тієї реакції, яку вислів викликав (або міг би викликати) у адресата, причому загальну оцінку всієї події спілкування здійснює також автор вислову. Для того щоб зазначена схема була справедливою, необхідно додаткове припущення, далеко не завжди справедливе, що отримана інтерпретація укладається в стратегічний задум, який існував у мовця ще до вислову. У більш же загальному випадку намір змінюється навіть по ходу окремого висловлювання: автор вислову буде своє мовлення, одночасно інтерпретуючи його і вносячи корективи до тактичного втілення стратегічного задуму, якщо такий задум у нього взагалі був. А наявність такого задуму “первинної інтенції” в буденному спілкуванні є далеко не обов’язковою [17: 43].

Називаючи акти образи простими імперативами, Ю.Габермас зазначає, що вони часто-густо мають двоїстий характер. Вони можуть бути нормативно прихованими, скажімо, виражати моральний осуд. Однак вони можуть перлюкутивно відокремлюватися, слугувати, наприклад, тому, щоб залякати адресата і викликати у нього жак [18: 58].

Тому інвективний намір задля своєї релевантності також потребує інтеракції розв’язання проблеми, яким чином плани дії багатьох діячів можуть бути скоординовані один з одним так, щоб дії Alter приєднувалися до дій Ego [19: 53]. Якщо ми приймаємо позицію учасників, приєднувальна вимога впливає вже із зацікавленості у здійсненні власних планів дії. Телеологічну дію можна описати як реалізацію плану, який спирається на те, яке значення має певна ситуація для діяча. Коли діяч здійснює свій план дії, він опановує ситуацію, причому ситуація, у якій здійснюється дія, становить собою фрагмент витлумачуваного діячем навколишнього середовища. Цей фрагмент конститується відповідно до можливостей дії, які діяч вважає релевантними для успішного здійснення плану. Проблема координації дії постає тоді, коли діяч може здійснювати свій план дії лише інтерактивно, тобто за допомогою дії (або ухиляння від дії) принаймні ще одного діяча. Мовно опосередковані інтеракції розрізняються залежно від того, як приєднуються плани і дії Alter до дій і планів Ego [20: 54].

Інакше кажучи, перед нами постає вимога інтерсуб’єктивності, тобто залучення структур спільності, що забезпечують можливість

взаєморозуміння й спільної значущості мовленнєвих виразів [21: 95]. Звичайно, що йдеться саме про взаєморозуміння, а не про взаємопо-розуміння, тобто про однакову інтерпретацію висловлення.

Так, ми маємо загальну комунікативну ситуацію (модель):

xIy ,

(де x висловлює певне судження (здійснює мовленнєвий акт), яке певним чином містить образу I для y). Для досягнення мети тут можуть мати місце такі ситуативні моделі:

1. Сам сенс висловлювання (його лексико-семантичне, конота-тивне наповнення) є уживаним саме для образи. Тобто це якась уста-лена для мовно-культурної групи, насамперед, лексична інвектива. Якщо x має на меті певним чином дискредитувати особу y чи якийсь її вчинок, він вибудовує мовленнєвий акт з урахуванням інвективних ресурсів даної природної мови та соціокультурного середовища, з урахуванням, що це конкретне висловлювання буде сприйняте саме як образливе, принижуюче гідність тощо. Тут ми маємо справу з від-критим наміром. Ілюквативна сила полягає саме у мовних характерис-тиках виразу і має запланований перлюквативний ефект.

2. Ситуація відкритої критики (об'єктивної чи суб'єктивної) хоча й не містить відкритої інвективи, теж може стати причиною обра-зи. Тут постає проблема своєрідного самовиправдання, збереження власного суб'єктивного світу. Ми можемо назвати це *катастрофою в інтерації*.

3. Сенс висловлювання може не містити жодної експліцитної ін-вективи, проте бути спрямованим на докір і відповідно сприймати-ся адресатом як образа і викликати відповідну реакцію у адресанта. (Наприклад, уже згадуване зауваження про необхідність прибратися в кімнаті). Таким чином інтенціональність щодо одного і того ж ви-словлювання є різною для x та y . Суб'єктивна комунікативну модель залишається саме суб'єктивною. Інвектива тоді стає наслідком непо-розуміння. Перлюквативний ефект тут має суб'єктивний характер.

4. Ситуація упередженості передбачає наявність у адресанта пев-них соціокомунікативних установок (За Т. ван Дейком — ієрархічні конфігурації думок, що поділяються суспільством [22: 177]), прита-манних тій чи іншій соціальній групі. Тут постає питання не лише вербальної, а загалом *знакової* інвективи. За даних ситуацій можуть мати місце як намір, так і непорозуміння. Наявні комунікативні си-туації, що виникають між представниками різних соціальних чи ет-

нокультурних груп ситуацій, можуть оцінюватися як негативні через певні упередження, неприйняття. Представники певної соціальної групи можуть описуватися як такі, що загрожують нормам, цінностям, інтересам, безпеці чи благополуччю іншої групи. В окремих випадках такий опис може містити відкритий інвективний намір. В інших — інвектива може постати через певні непорозуміння, незнання (скажімо, етнічна упередженість).

5. Нарешті, можна також зазначити ситуативну модель чуток (пліток) чи нещирих висловлювань. Тут сама нерелевантність висловлювань дійсному стану речей є підставою для постановня інвективи. Особливо категоричність сумнівних висловлювань (чи таких, що виникли через різні непорозуміння у взаєминах) щодо конкретних персоналій може стати достатньою підставою для образи.

Таким чином, комунікативна інвектива є значною мірою залежною від суб'єктивних комунікативних ситуацій. Моделювання конкретних ситуацій опирається на інтенціональні установки акторів мовленнєвих актів. Чинник інтерсуб'єктивності є своєрідним модератором між інвективою як комунікативним наміром та інвективою як комунікативним непорозумінням.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

1. Жельвис В. И. Слово и дело: юридический аспект сквернословия // Юрислингвистика-2. Русский язык в его естественном и юридическом бытии. — Барнаул, 2000. — С. 194—206.
2. Кусов В. Г. Оскорбление как иллокутивный лингвокультурный концепт. Дис. ... канд. филол. наук. — Краснодар, 2004. — 175 с.
3. Демидов О. В. Инвективная лексика в СМИ (на примере политического журналистского дискурса). <http://lib/csu.ru/vch/11/2004/014/pdf>.
4. Можейко М. А. Инвектива // Новейший философский словарь — Минск: Книжный дом, 2001. — С. 420—422.
5. Муратова І. С. Мовна інвектива як одиниця вербальної агресії в політичній дискусії // Вісник Житомирського Держ. Ун-ту. — 2009. — Вип. 48. Філологія. науки. — С.198—201.
6. Гришанов А. А. Инвектива. <http://lib.org.ru/457/html>.
7. Можейко М. А. Цит. работа.
8. Блакар Р. М. Язык как инструмент социальной власти (теоретико-эмпирическое исследование языка и его использование в социальном контексте) // Язык и моделирование социального взаимодействия. — М.: Прогресс, 1987. — С. 88—126.
9. Там же.
10. Дейк Т. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. — М.: Прогресс, 1989. — 312 с.

11. Там же.
12. Стросон П. Ф. Намерение и конвенция в речевых актах // Новое в зарубежной лингвистике. — Вып. 17. Теория речевых актов. — М.: Прогресс, 1989. — С. 131–153.
13. Сёрль Дж. Р. Классификация иллокутивных актов // Новое в зарубежной лингвистике. — Вып. 17. Теория речевых актов. — М.: Прогресс, 1989. — С. 170–194.
14. Остин Дж. Л. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. — Вып. 17. Теория речевых актов. — М.: Прогресс, 1986. — С. 7–21.
15. Сёрль Дж. Р. Цит работа.
16. Мисик С. Г. Референція мовленнєвих актів та інтенціональність в соціальному дискурсі // Перспективи. — Одеса, 2006. — № 4 (36). — С. 100–105.
17. Демьянков В. З. Намерение в интерпретации и интерпретация намерений в речи // Текст: Структура и анализ. — М.: Институт языкознания АН СССР, 1989. — С. 41–46.
18. Габермас Ю. Постметафізичне мислення. — К.: Дух і літера, 2011. — 280 с.
19. Там же.
20. Там же.
21. Мисик С. Г. Інтерсуб'єктивність імперативного діалогу // Перспективи. — Одеса, 2006. — № 2(34). — С. 95–99.
22. Дейк Т. А. ван. Цит. робота.